

Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw

Functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving

Marisa Melchers

In 1961 telde de gereformeerde theoloog C.N. Impeta voor zijn kerkelijke kaart van Nederland maar liefst vijftig verschillende kerkgenootschappen. De Bataafse Omwenteling in 1795 en het grondwettelijk herstel van de godsdienstvrijheid in 1848 hadden ruimte geboden aan een religieuze pluriformiteit die uniek binnen Europa genoemd kan worden. Tot op heden leverde de godsdienstige intensiteit het relatief kleine Nederland een concentratie van 9.855 godshuizen op. Vooral in de tweede helft van de negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw nam het aantal kerken fors toe. Meer dan de helft van dit religieuze erfgoed bestaat uit kerken die in de periode 1900 tot 1970 zijn gebouwd. Tot aan de jaren zeventig van de twintigste eeuw bleef de vraag naar gebouwen voor de eredienst onverminderd groot. Praktisch elke nieuwe stadswijk kreeg een of meerdere kerken, en na de Tweede Wereldoorlog vonden zowel kerk als staat het vanzelfsprekend de talloze verwoeste kerken door nieuwbouw te vervangen. Het was de tijd van een godsdienstige herleving die uiteindelijk werd afgesloten door een seculariserende tegenbeweging.

Inmiddels zijn vele twintigste-eeuwse kerken heringericht, ingrijpend verbouwd of gesloopt. De meeste kerken verkeren in een slechte staat van onderhoud. Vanwege hun relatief jonge leeftijd genieten slechts enkele tientallen gebouwen een bescherming als rijksmonument. Democratisering, individualisering en een massale ontkerkelijking zijn debet aan de bedreiging van dit cultureel erfgoed.

Deze studie naar de kerkarchitectuur in het Nederland van de twintigste eeuw wordt gepresenteerd als een multidisciplinair onderzoek. De auteur wil haar bevindingen plaatsen in een brede cultuurhistorische context. Zij heeft voor een gedetailleerd onderzoek kerkgebouwen geselecteerd van zowel de rooms-katholieke Kerk als van de twee belangrijkste denominaties van de protestantse kerken in Nederland, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. Niet eerder werd een zuiloverschrijdende wetenschappelijke studie naar de Nederlandse kerkbouw verricht.

Het proefschrift bestaat uit twee delen waarin aandacht wordt besteed aan zogeheten omgevingsfactoren die van invloed zijn geweest op het twintigste-

* M.J. MELCHERS: *Moderne kerkbouw in Nederland (1900-1970)* (Amsterdam, Architectura & Natura Pers 2014, in voorbereiding) (ISBN: 9789461400345). Promotie: 26 januari 2011, Universiteit Leiden. Promotor: prof.dr. J.T.M. Bank; copromotor: dr. C.P.J. van der Ploeg. E-mail: mjmelchers@xs4all.nl.

eeuwse kerkgebouw: de liturgiehistorie, en de stedenbouw. Het betreft hier een binnenkerkelijke en een buitenkerkelijke context die in de bestaande literatuur over negentiende- en twintigste-eeuwse kerkbouw veelal onderbelicht zijn gebleven.

In **deel I** is gekozen voor een historische benadering van de verwerking van nieuwe liturgische inzichten in het discours over kerkbouw binnen de drie hoofddenominaties in de periode 1800-1970. Hiertoe zijn tijdschriften en andere publicaties op het gebied van liturgie en de kerkarchitectuur bestudeerd. Rond 1910 zochten klerikale liturgische verenigingen en religiegebonden kunstkringen naar een nieuwe vormtaal voor de kerkarchitectuur en haar inrichting. De katholieke neogotische kerken en de protestantse, al dan niet monumentale, preekkerken werden ongeschikt bevonden voor het praktiseren van de nieuwe liturgische inzichten. Tijdens het interbellum ontstond in katholieke geestelijke en artistieke milieus een ideaalbeeld van de vroegchristelijke basiliek. Dit werd vertaald in sobere bakstenen kerken in een traditionalistische bouwstijl. De protestantse discussie over de verhouding tussen Woord en sacrament kenmerkte zich door verschillende visies op de inrichting van het kerkgebouw, zoals de opstelling van de kansel, de avondmaalstafel, het doopvont en de kerkbanken. De meeste nieuwe hervormde kerkgebouwen bestonden uit eenvoudige lengtegerichte zaalkerkjes in een traditionalistische of gematigd expressionistische stijl. Binnen de gereformeerde geloofsgroep kozen sommige op Abraham Kuiper georiënteerde gemeenten voor een centraalbouw met een waaivormig bankenplan in een uitbundige expressionistische bouwstijl. Meer behoudende reformatorische stromingen gaven de voorkeur aan zaalkerken in een traditionalistische bouwstijl.

Geïnspireerd door een nieuw kerkelijk elan liep tijdens de wederopbouw de Nederlandse Hervormde Kerk voorop in de kerkarchitectonische vernieuwing. Bouwvormen op de grens van traditie en moderniteit lieten een invloed van de profane bouwkunst en een integratie van beeldende kunst zien. Deze bouwstijl werkte door in de kerkbouw van de twee andere hoofddenominaties. In de periode 1955-1970 omarmde de gereformeerde geloofsgroep een gematigd functionalisme en een toepassing van vrijere plattegronden. Zij bouwden doosvormige volumes voorzien van gordijnwanden en geïntegreerde kunstwerken. In de loop van de jaren 1960 manifesteerde het modernisme zich eveneens in de kerkarchitectuur van de twee andere denominaties. De spectaculaire ontkerkelijking bracht rond 1968 een abrupte afname van kerkelijke nieuwbouw tot stand.

Deel II betreft de relatie tussen kerk- en stedenbouw in de regio in de periode 1839-1970. Belangrijke invloedsfactoren op de planologie van kerken vormden de verzuiling en de relatie tussen kerk en staat. Vanaf de jaren 1930 groeide de solitaire kerk uit tot een complex met verenigingsgebouwen en scholen die dikwijls in samenhang met de omringende woningbouw werd ontworpen. Deze

beeldbepalende ensembles kunnen worden beschouwd als uitdrukking van de lokale religieuze identiteit. Het belang dat na de Tweede Wereldoorlog werd gehecht aan de kerk als gemeenschapsvormende factor is uit vele stedenbouwkundige plannen voor nieuwbouwwijken af te lezen. De overheid onderstreepte de betekenis van de kerk voor de sociale cohesie en verleende subsidies voor de herbouw van door de oorlog verwoeste kerken, en later zelfs voor de bouw van kerken en kerktorens in de uitbreidingswijken en de nieuwe IJsselmeerpolders. Tijdens de kerkbouwhausse was er sprake van een intensieve samenwerking tussen burgerlijke en kerkelijke overheden op stedenbouwkundig gebied.

De kern van deel II bestaat uit een analyse van kerkgebouwen in een drietal regio's die representatief zijn voor de thematiek van de drie gekozen tijdvakken. In deze casestudies wordt een reconstructie gemaakt van de bouwgeschiedenis, het oorspronkelijke in- en exterieur en de stedenbouwkundige ligging van een dertigtal kerken. De eerste is gericht op voorbeelden van kerkgebouwen uit het tijdvak 1930-1940 – een hoogtij van verzuiling – in de eerste drooggelegde Zuiderzeepolder, de Wieringermeer. Hier gaf de architect-stedenbouwkundige M.J. Granpré Molière (1883-1972) de kerken van de drie hoofddenominaties een gelijkwaardige stedenbouwkundige situering. Granpré Molière hield rekening met kloeke kerken met torens als bakens in het vlakke landschap. De staat voelde zich als initiatiefnemer van de kolonisatie verantwoordelijk voor het geestelijk welzijn van de pioniers, maar drong vanwege de economische crisis aan op de bouw van sobere, eenvoudige kerkjes.

De zuidelijke uitbreiding van Arnhem en de herbouw van kerken in het oostelijk deel van de Overbetuwe zijn in een tweede studie geselecteerd om de kerkarchitectuur van de wederopbouw (1940-1955) te beschrijven. In deze periode probeerde men de schade aan zowel het bestaande culturele erfgoed als de ruimtelijke structuur van stad en land te herstellen. De tuinwijk Arnhem-Malburgen was in 1933 ontworpen door de stedenbouwkundige P. Verhagen, de compagnon van Granpré Molière. Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak, waren nog maar enkele huizenblokken gebouwd. Ondanks de bouwstop kon de eerste fase van de door A. Boosten ontworpen Sacramentskerk worden gerealiseerd. Na de oorlog werd het ambitieuze ontwerp van Boosten vereenvoudigd. Ook de hervormde gemeenschap in Malburgen kreeg een nieuw kerkgebouw. De verwoeste kerken in de rurale regio Overbetuwe-Oost, zoals in Huissen, Angeren, Gendt en Doornenburg werden met steun van de overheid herbouwd en soms herplaatst. Een reconstructie van de bouwgeschiedenis geeft een inkijk in de besluitvorming over de kerkbouwstijl en de liturgische inrichting alsmede de lokale omgang met andere geloofsgezindten.

Voorbeelden van kerken die zijn ontworpen in de periode 1955-1970 worden in een derde selectie onderzocht in de naoorlogse expansiewijk Rotterdam-Zuidwijk en de nabijgelegen satellietstad Hoogvliet. Deze regio illustreert de invloed van de *Dutch miracle* in de jaren 1950 op de sociaal-maatschappelijke en stedenbouwkundige ontwikkelingen. De uitbreidingen van stad en dorp zijn tegelijkertijd een antwoord van de bouw op de groei van de bevolking. Zuid-

wijk werd vormgegeven volgens de wijkgedachte, een ruimtelijk en sociaal ordeningsprincipe dat in vele naoorlogse nieuwbouwwijken is terug te vinden. De ontwikkelingsgeschiedenis van Hoogvliet vertoont een onstuimig verloop. De kerkgenootschappen streefden naar een eigen kerk in elke nieuwe wijk. Vanaf de jaren 1970 nam de vraag naar kerkelijke nieuwbouw echter af. Er was sprake van zowel een verzadiging als een zich sterk manifesterende ontkerkelijking.

In **het afsluitende deel** met de samenvatting en conclusie wordt vanuit de drie belangrijkste groepen actoren in de kerkbouw – kerk, staat en gelovigen – gekeken naar de functie en betekenis van de twintigste-eeuwse kerkarchitectuur in een veranderende samenleving. Telkens opnieuw deed men een gezamenlijke poging de kerkarchitectuur af te stemmen op het eigentijdse geloofsleven.

Nu de kerkelijke instanties zich noodgedwongen terugtrekken uit de samenleving, is er een nieuwe fase aangebroken. Leegstaande kerkgebouwen zouden kunnen worden herbestemd om opnieuw een sociale functie te vervullen, aangepast aan de behoeften van deze tijd. Aandacht is echter ook geboden voor de twintigste-eeuwse kerken die hun religieuze functie blijven behouden en worden aangepast aan een sterk gereduceerde kerkgemeenschap. Het verdient aanbeveling om ook deze verbouwingen en herinrichtingen zorgvuldig te begeleiden. Beide processen kunnen alleen op verantwoorde wijze gebeuren, wanneer eerst is vastgesteld welke twintigste-eeuwse kerken het behouden waard zijn. Dit overzichtswerk poogt te voorzien in de actuele vraag naar zowel architectuurhistorisch als liturgiehistorisch onderzoek ter voorbereiding op restauratie en herbestemming van twintigste-eeuwse kerken.